

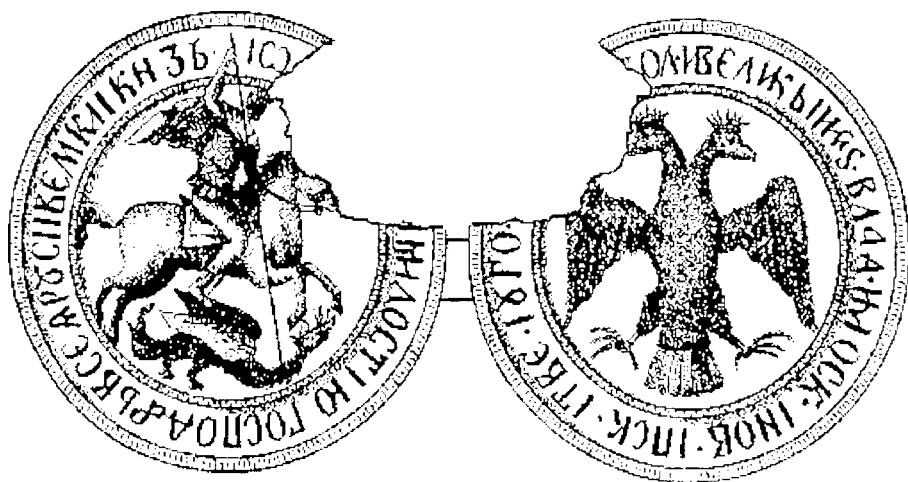
III. IVÁN 1497. ÉVI VÖRÖS VIASZOS PECSÉTJE

Adalékok az orosz állami szimbolika előtörténetéhez

Az 1497. évi pecsét azáltal vált nevezetessé, mert egy pecsét két oldalán itt maradt fenn először a sárkányölő lovas és a kétfejű sas ábrázolás.¹ V. N. Taticsev – akit az orosz történetírás atyjának tekintenek – volt az első történész, aki az orosz állami szimbolika eredetével foglalkozott.² A 19. század elején N. M. Karamzin³ és A. B. Lakier⁴ egyaránt megfogalmazta történeti munkáiban, hogy III. Iván pecsétjén a kétfejű sas, mint az uralkodói hatalom szimbóluma, bizánci eredetű. Ezzel elindult útjára egy mind a mai napig élő történelmi legenda, koncepció – miszerint az orosz címeren látható kétfejű sas bizánci eredetű –, amely megfelelt a változó politikai hatalmak ideológiai céljainak is. A 20. század folyamán jelentek meg a bizánci eredetet elutasító nézetek.⁵

Az 1990-es évek politikai eseményei újra felkeltették az érdeklődést az orosz állami szimbolika iránt: 1997-ben ünnepelték meg az orosz címer kétfejű sasának 500 éves jubileumát. A modern Oroszországban heraldikával a szaktörténészekon kívül számos amatőr egyesület is foglalkozik, amelyek részben a hagyományokhoz, az ősi forrásokhoz történő visszatérés mítoszát ápolják, részben pedig az újrafogalmazott szimbolikus ábrázolások útján harsányan és új módon jelenítik meg az általuk képviselt értékeket, amelyekben megtalálni vélik Oroszországot, „amelyet elveszítettek”.

A „peresztrojkat” követően, elsősorban az 1990-es évektől kezdve az orosz állami szimbolikával kapcsolatos tudományos munkák sora került papírra. A megjelentek közül kiemelkedik V. A. Kucskin,⁶ N. A. Szoboljeva,⁷ A. L. Horoskevics,⁸ G. V. Vilinbahov⁹ és A. L. Jurganov¹⁰ munkája.

III. Iván vörös viaszos pecsétje. Számítógépes grafika

A vörös viaszos pecsét

A szaktörténeti munkákban – még az 1990-es években megjelentekben is – részleteiben egymástól eltérően írták le a nevezett pecsétet, különbözik egymástól még a pecséten lévő titulus olvasata is.¹¹ A kutatók többsége a 19. században kiadott metszetek alapján alkotott véleményt az 1497. évi pecsétről. A mai kutatók által az egyik forrásként használt munka az „Állami oklevelek és szerződések gyűjteménye”(1813)¹², amelyben az írásos dokumentumok mellett a pecsétek is helyet kaptak, a kiadáshoz mindegyik pecsétről külön-külön metszetet készítettek. A másik munka A. B. Lakier tollából származik, akinek 1855-ben az „Orosz heraldika” címen megjelent könyvéhez ugyanolyan technikával újabb illusztrációkat készítettek. A két kiadásban az 1497. évi pecsétről készült rajzolatok – mind a sárkányölő lovas, mind a kétfejű sas – részleteik különböznek egymástól. Olyan kérdések maradtak nyitottak, mint hogy visel-e fejfedőt a lovas, hogyan ül a lovon, van-e nyereg a lovon, a lovas lába kengyelben van-e, visel-e köpenyt és így tovább. E hiányosságok szembeütnek mind a leírásokban, mind a publikált metszeteken. Felvetődik tehát a kérdés: vajon milyen ábrázolás lehet az eredeti pecséteken.

A historiográfia nem ad pontos választ erre a kérdésre. Ezért logikus a következtetés, hogy a pecsétről megjelent rajzok óta eltelt több mint 200 év folyamán sem került sor a nem mindennapi szimbólumértékű forrás hű leírására. Meg kellett állapítani, hogy a pecsétről munkák egész sora íródott a nevezett oklevél-gyűjteményhez és A. B. Lakier könyvéhez készített illusztrációk alapján anélkül, hogy a tanulmányok írói az eredeti forrást megismerhették volna. A pecséten lévő titulus a tudományos kiadványokban többféle változatban, de minden egyes alkalommal más és hibás olvasatban jelent meg. Tehát az orosz történelem és kultúra egyik legjelentősebb emlékét – III. Iván 1497. évi pecsétje, amely az orosz címer forrása – nem adekvát módon leírtan publikálták. Így tehát azt lehet mondani, hogy nem publikált. Ez a körülmény inspirált az 1497. évi pecsét tanulmányozására, bírt rá arra, hogy ez a tudományos elemzés megszülessen.

Mit láthatunk III. Iván vörös viaszos pecsétjén? Mielőtt a kérdésre megfogalmazzuk a választ, vegyük számba, vajon típusában hány az 1497. évi pecséthez hasonló dokumentum maradt fenn napjainkig. Az 1990-es évek elején kiadott katalógus szerint hét fennmaradt vörös viaszos pecsétet őriznek.¹³ Valójában III. Iván korából származó, minden kétséget kizáróan azonosítható, kétoldalas vörös viaszos pecsét sárkányölő lovas és kétfejű sas ábrázolással összesen négy maradt fenn. A pecsét egy erősen sérült, de még identifikálható példányát Szentpéterváron őrzik.¹⁴ További három pecsétet, közöttük a híressé vált 1497. évi pecsétet is – amely ugyancsak sérült – megtalálhatjuk Moszkvában az Orosz Állami Levéltárban, a Régi Akták Archívumában.¹⁵ Az összehasonlítás kedvéért a tanulmányozott dokumentumok körébe soroltuk az Orosz Tudományos Akadémia Szentpétervári Tagozatának levéltárában őrzött, 1479-ből származó függő aranypecsétet sárkányölő lovas ábrázolással,¹⁶ a velencei Szent Márk Könyvtárban őrzött, oklevélre nyomott vörös viaszos, egyoldalas pecsétet lovasábrázolással,¹⁷ amelyik 1499-ből származik, és a Bécsi Állami Levéltárban őrzött aranybullát 1514-ből,¹⁸ amelyet a III. Vaszilij és I. Miksa között létrejött szerződéshez erősítettek. Tallinn levéltárából sajnos azt a választ kaptuk, hogy a korábbi forrásokból ismert adatok már nem valósak, nem őriznek az archívumban dokumentumot III. Iván korából.

Konkrétan a kétoldalas, sárkányölő lovas és kétfejű sas ábrázolást hordozó,

függő, vörös viaszos pecsét a következő dokumentumokhoz erősítve őrződött meg: 1) III. Iván adományt és birtokcserét rögzítő oklevelén, amelyet unokatestvérei, Fjodor és Iván Boriszovics volocki knyázok részére állítottak ki 1497. júliusában; 2) Vaszilij Ivanovicznak testvérel, Jurij Ivanoviccsal kötött szerződésén (1504. június 16.); 3) III. Iván adománylevelén, melyet fiai, Jurij, Dmitrij, Szemjon és Andrej részére állítottak ki (1504. június 16. körül); 4) a Karamisev testvérek, Iván és Alekszandr Vasziljevics részére kiállított szolgálati birtoklevelén. A pecsét erősen sérült, de még identifikálható.¹⁹

A Moszkvában őrzött három pecsétet két különböző matricával készítették. A Vaszilij Ivanovics és Jurij Ivanovics részére kiállított, 1504. június 16-i szerződéslevelén levő pecsét matricája részleteiben eltér a III. Iván fiai, Jurij, Dmitrij, Szemjon és Andrej részére kiállított adománylevelén levő pecsététől: a titulus metszése hibás a matricán, és vannak eltérő részletek a lovasábrázoláson is. Felvetődik a kérdés, hogy melyik az eredeti, a korábban készült matrica a kettő közül. Nincs bizonyíték arra, hogy az 1497. évi pecsét matricájához és III. Iván fiai, Jurij, Dmitrij, Szemjon és Andrej részére kiállított, feltételezsen 1504. június 16-ra datált adománylevelén levő pecsét matricájához viszonyítva a második matrica időben később készült volna.

A velencei Szent Márk Könyvtárban megmaradt megbízólevelet 1499 februárjában állították ki Dmitrij Ralev és Mitrofan Karacsarov részére. Az oklevelet VI. Sándor római pápához címezték és a dokumentumot rányomott pecséttel látták el. Arra a megállapításra jutottunk, hogy a pápának címzett dokumentumot ugyanannak a matricának az elülső oldalával készítették, mint amelyet Vaszilij Ivanovics és Jurij Ivanovics részére kiállított, 1504. június 16-ra datált szerződéslevelén lévő pecséhez használtak. Tehát III. Iván vörös viaszos pecsétjének 1499-ben bizonyosan két matricája létezett egyidejűleg.

A híres 1497. évi pecsét jellegzetesen sérült. Az elülső oldalon hiányzik a pecsétből – az óramutató járásával jelölve – a 4'–18'-ig terjedő szektor, a hátoldalon pedig ennek megfelelően a 42'–56' percig terjedő rész. A sérülés következtében sajnos megsemmisült a pecséten levő ábrázolás jelentős része is. Az elülső oldalon hiányzik a lovas feje, deréktől felfelé az egész teste. Sajnos nem tanulmányozható a lovas arca. Az 1497. évi pecsétet számítógépes nagyítással tanulmányoztuk, és arra a megállapításra jutottunk, hogy ugyanazzal a matricával készült, mint a III. Iván fiai, Jurij, Dmitrij, Szemjon és Andrej részére, 1504. június 16-án kiállított adománylevelén lévő pecsét.

Az ügyvitelben a vörös viaszos pecsét alkalmazását III. Iván korában a történeti irodalom úgy tekinti, mint új jelenséget. Nem folytak kutatások az 1497. évi vörös viaszos pecsét prototípusára vonatkozóan. Saját kutatásaink azt támasztják alá, hogy az 1497. évi pecsét megformálódásában kimutathatók az orosz uralkodói pecsétek variációiban a genealógiai előzmények.²⁰ Nem soroljuk III. Iván ismert gyűrűs pecsétjét ebbe a sorba: sem a pecsét készítésének technikáját, sem az ábrázolást. Az 1497. évi pecsét prototípusának III. Iván sárkányölő lovast ábrázoló aranypecsétje tekinthető, amely anyagát tekintve ezüsből készült, és arannyal futtatott (argirovul). Az aranypecsét egyetlen példánya a szolovecki monostor részére 1479 februárjában kiállított adománylevelén maradt fenn. A 19. században, amikor az orosz szfragisztikával kapcsolatos alapvető munkák megjelentek, nem került sor ennek a pecsétnek a publikálására, melynek okát – valószínűleg – a speciális körülményekben kell keresnünk: a monostor messze van Moszkvától, és az egyházi dokumentumokat ekkor még egyébként sem tárták a nyilvánosság elé. Orosz történészek munkáiban a 20. században

történik utalás a pecsét létezésére, de a pecsétet még napjainkig sem publikálták.

A 14–15. századból – egyéb pecsétábrázolások mellett – a lovast ábrázoló pecsétek különböző variánsai ismertek. Az 1479-ből származó aranypecsét a szolovecki monostor adománylevelén úgy tekinthető, mint modifikáció, kiindulópont a további variánsokhoz, egészen az 1497. évi pecsét megjelenéséig. Az 1497. évi pecsét az aranypecséthez képest 8 milliméterrel nagyobb, így az új matrica mérete jobb minőségű metszet készítését teszi lehetővé. A sárkányölő lovas kapott helyet a pecsét elülső oldalán, a körirat formájában elhelyezett titulusnak köszönhetően felszabadult a hátoldal közepe, ahova meg kellett találni a megfelelő ábrázolást.

Az átmeneti formákat az 1479. évi aranypecséttől az 1497. évi vörös viaszos pecsétig III. Iván két érmetípusa²¹ és egy ólompecsét típusa képviseli, amelyeket az 1480–90-es években vertek Moszkvában és Novgorodban. Elfogadhatjuk az érmevereteket átmeneteknek, hiszen a kortársak a korai orosz érméken az ábrázolást ugyancsak a kibocsátó uralkodó pecsétjének tekintették. Az érmén, az elülső oldalon látható lovas és a titulus megformálása, mint ábrázolási típus, teljes egészében analóg III. Iván Novgorodban használt ólompecsétjével. A novgorodi veret mint típus kapcsolódik az 1479. évi aranypecséten látható ábrázoláshoz, láncszem, amely az 1497. évi pecséten látható ábrázoláshoz köti a későbbi variánsokat.

Az 1480-as években vert novgorodi gyenga az elülső oldalán sárkányölő lovas ábrázolással készült, a hátoldal közepére Iván nagyfejedelem neve került dekoratív arab írással. Az 1490-es években a moszkvai gyengát pedig elülső oldalán a sárkányölő lovassal, hátoldalán egy megkoronázott fej ábrázolással verték. Az érmék egyben képviselik a következő etapot a korábbi típusokhoz képest is, amikor még a hátoldalon vízszintes sorokban, az elülső oldalon pedig köriratban volt olvasható a titulus. A nevezett veretek már ahhoz a típushoz tartoznak, amelyeken az elülső oldalon köriratban megkezdett titulus a hátoldalon is köriratban folytatódik. Ha az ábrázolást mint egy szimbólumrendszer részét tekintjük, akkor a koronás fej a hátoldalon ugyanazt a szimbolikus funkciót tölti be, mint amikor megismétlik a hátsó oldalon az elülső oldalon már egyébként is olvasható titulust. Mindkét érmén a hátoldalon felszabadult középponti helyre keresik a megfelelő ábrázolást, amelyet az 1497. évi pecsét hátoldalán alkalmazott kétfejű sas alakjában találnak meg.

A novgorodi érmén az elülső oldalon a sárkányölő lovas viseli a koronát, a moszkvai érmén ugyancsak megjelenik a korona, de a hátoldalon, egy emberfejen. Megállapíthatjuk, hogy mindkét érmén III. Iván nem a nagyfejedelemi, hanem a cári hatalom kifejezésének szimbólumát kereste. Mindkét esetben a veret hatalmi-politikai törekvéseket juttat kifejezésre, a szándékot, hogy kiteljesedjen az uralkodói hatalom az egész Rusz felett. Az 1497. évi pecséten megjelenő kétfejű sas a korábbi, hatalmat képviselő szimbólumokhoz képest sokkal dinamikusabb, kifejezőbb forma. Tehát nem kétséges, hogy mind az érmék, mind az 1497. évi pecsét ugyanazt a politikai eszmét juttatják kifejezésre.

Az elmondottak alapján arra az általános következtetésre jutottunk, hogy éppen ez a két érmetípus, és nem valamilyen pecsét jelenti azt a láncszemet, amely összefűzi az 1479. évi aranypecsét és az 1497. évi vörös viaszos pecsét ábrázolásait egymással. Az érmék nem prototípusok, sokkal inkább a tendenciát, a művészi emlékezet fejlődését juttatják kifejezésre, amely elvezetett az aranypecséttől az 1497. évi nagyfejedelemi pecsét megalkotásáig.

Miután bemutattuk a kapcsolódási pontokat az 1479. évi aranypecsét és az 1497. évi vörös viaszos pecsét között, vizsgáljuk meg most a határon túlra vezető

szálakat. Megmaradtak a diplomáciai dokumentumok arról, hogy Moszkvában, III. Iván udvarában 1490 augusztusában és 1494 februárjában új aranypecsétet készítenek. Ezek a pecsétek nem maradtak fenn, csupán okleveles forrásokból tudunk róluk. Feltételezésünk szerint e pecsétek mértékadóak voltak az 1497. évi pecsét megalkotásához. Az igényes külsejű pecsétre a Habsburg császári és a lengyel királyi udvarral kialakult diplomáciai ügyvitelben volt szükség.²²

III. Iván és örököse, III. Vaszilij fennmaradt aranypecsétjeit összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy III. Iván 1490-ben és 1494-ben elkészített aranypecsétjei első-sorban a használt titulus tekintetében különböznek egymástól. A titulushoz az 1490-es aranypecséten meg kell egyeznie a Miksa római királlyal 1490. augusztus 16-án kötött szerződésben, oklevélen használt titulussal. Az 1494-ben készült aranypecséten olvasható titulushoz pedig egyezőnek kell lennie azzal a titulussal, amelyet Alekszandr Kazimirovics litván nagyfejedelemmel 1494. február 15-én kötött szerződésen, oklevélen olvashatunk. Ha nagyon gondosan hasonlítjuk össze a diplomáciai iratokon lévő nagyfejedelemi titulushoz az 1497. évi pecséten olvasható titulussal, akkor azt is meg tudjuk mondani, hogy mikor, milyen körülmények között keletkezett az 1497-ben is használt pecsét, amely történelmi kordokumentum.

Az okleveleken és a pecséteken olvasható titulushoz összehasonlítását még N. P. Lihacsev végezte el.²³ A történész arra a megállapításra jutott, hogy a kétfejű sas a pecséten orosz állami szimbólumként 1489-ben jelent meg. A. L. Horoskevics nagyobb intervallumot jelölt meg, véleménye szerint a kétfejű sást az 1484–1497 közötti időszakban használták először állami szimbólumként.²⁴ A kétfejű sas lehetséges legkorábbi alkalmazásának időpontját a kutató az uralkodói titulushoz az „Isten kegyelméből” formula megjelenéséhez köti. V. A. Kucskin a kétfejű sas megjelenését 1490 augusztusára helyezi.²⁵ Feltételezése az uralkodói titulushoz a területi objektumok felsorolásában bekövetkezett változásokon alapul, amely a pecsét hátoldalára került. Döntő jelentőségűnek a Kazany elfoglalását kifejező Bolgárország megjelölést tekinti. A mi véleményünk szerint nemcsak a pecsét hátlapján lévő titulus szövegében bekövetkezett változást kell tekintetbe venni, hanem az előlapon történt modifikációt is. Döntő tényező az uralkodó státuszának meghatározásában végbement változás: az „egész Rusz uralkodója és nagyfejedelem” (goszpodar vszeja Ruszi i velikij knyáz) bekerülése a titulushoz. III. Ivánnak az 1497. évi pecséten olvasható titulusa elől és hátsó oldalon egyaránt betűről betűre megegyezően, írásos dokumentumokban csupán 1493 januárjában–májusában jelenik meg. Ez olyan tény, amely arra enged következtetni, hogy az 1497. évi pecsét matricája semmiképpen sem készülhetett korábban a nevezett időpontnál.

A pecsét alkalmazása a diplomáciai dokumentumokban

Az orosz Követi Könyvekbe²⁶ bejegyezték mindent, ami a követváltásokkal kapcsolatos volt. Feljegyezték a követek nevét, a hozott levél tartalmát, a beszédet, a választ, a közreműködő diákok nevét és így tovább. Ezek az orosz dokumentumok lehetőséget nyújtanak arra, hogy betekintést nyerjünk az orosz diplomácia tevékenységébe az 1488–1497-es években, az akkor folyt orosz diplomáciai levelezésbe, amelyért a Külügyi Prikáz volt felelős, legalábbis a nyugat-európai országokkal folytatott diplomáciai lépések dokumentumai a Külügyi Prikáz archívumában maradtak fenn. Ebben a korban a követek részére megbízólevelet és útlevelet állítottak ki, illetve a címzettekhez

levelet írtak, és szerződéseket váltottak. A Követi Könyvek szerint az 1488–1489-ben kiállított diplomáciai dokumentumok többsége megbízólevél volt; csak utazáshoz kiállított dokumentumok fordulnak elő gyakrabban. Az orosz diplomácia sokkal inkább élt a követek útján, élőszóban történő üzenetek átadásával. III. Iván egészen ritka, kivételes esetben írt levelet európai uralkodók részére. Nyugati országokba 1497-nél korábban összesen három esetben küldött levelet az orosz uralkodó: ismertek a diplomáciai iratok a Corvin Mátyás magyar királlyal történt levélváltásról 1488. július 29-én, valamint Miksa római királynak és Zsigmond főhercegnek, Miksa nagybátyjának küldött levélről (mindkettő dátuma 1493. január 5.). Az orosz követek beszédének tartalmát pontosan előírták, erre a célra készültek az emlékeztetők, ezek szövegét is csatolták a diplomáciai iratokhoz a Követi Könyvekben. A megmaradt feljegyzések és iratok azt bizonyítják, hogy az oroszok a megbízóleveleket és az útleveleket rányomott pecséttel, az egyéb leveleket pedig függőpecséttel látták el. Az iraton olvasható titulus és a rajta lévő pecsét titulusa megegyezett.

Elemeztük a fennmaradt forrásokat, és megállapítottuk, hogy 1493 januárjában találkozunk az első olyan levéllel, amelyen ugyanazt a titulust olvashatjuk, amelyet az 1497. évi pecsétre is rányomtak. Tehát a diplomáciai iratok fajtáinak és tartalmának elemzése alapján – közvetetten – arra következtetünk, hogy az 1497. évi pecsétten olvasható 1493-ban szerkesztették meg.

A vörös viaszos pecsét alkalmazását megelőzően az orosz diplomácia közvetlenül is megtapasztalta a szomszédos államok diplomáciai szokásait. 1494 februárjában III. Iván Vasziljevics békét kötött Alekszandr Kazimirovics litván nagyfejedelemmel. Az oklevelet az orosz fél aranypecséttel látta el, litván oldalról pedig vörös viaszos pecsétet erősítettek a békeszerződésre. Az történt ugyanis, hogy a Lengyelország és a Litván Nagyfejedelemség közötti perszónálunió 1492-ben megszűnt. A Litván Nagyfejedelemség kancelláriája pedig az ügykezeléshez nem használt aranypecsétet. Tehát nem azonos rangú pecsétek kerültek a dokumentumokra. Ugyanez a helyzet ismétlődött meg III. Iván leánya, Jelena és Alekszandr litván nagyfejedelem házasságkötése alkalmával is. A készített szerződéslevelet nem azonos rangú pecsétekkel erősítették meg: az orosz fél arannyal, a litván pedig vörös viaszossal. Ez egy újabb alkalom, amely az orosz kancellária számára egyértelművé tette, hogy szükség van az arannál alacsonyabb rangú függő viaszpecsétre. Az európai szfragisztika klasszifikációja szerint az ilyen pecsétet „nagy állampecsétnek” nevezik.

Így tehát a magunk részéről nem tekintjük véletlennek, hogy III. Iván ún. nagypecsétje (az 1497. évi pecsét) mind méretét, mind a választott viasz anyagát tekintve csaknem azonos a litván nagyfejedelemi kancelláriában használttal (a litván pecsét matricájának átmérője 37 mm, az 1497. évi pecsété pedig 38 mm). Feltételezésünk szerint a dán királlyal folytatott levelezéshez – amelyről az 1493 utáni időszakban maradtak fenn dokumentumok – az orosz kancellária ugyancsak vörös viaszos pecsétet használt. A források szerint a dán király is viaszpecsétes dokumentumokat küldött Oroszországba.

A pecsét titulusa – összehasonlító vizsgálatban

Külön figyelmet szenteltünk az 1497. évi pecsétten olvasható titulushoz. Az európai uralkodókéhoz hasonló titulus megalkotása hosszabb fejlődési folyamat eredménye volt, felöleli az 1474-től 1493-ig terjedő korszakot. Általános, mértékadó tényezőnek az Oroszországban megjelenő, ha tartalmában állandóan változó, mégis folyamatos

nyugat-európai hatást kell tekintenünk. Ki kell emelnünk, hogy nincs törés vagy ugrás a titulus fejlődésében, az alapvető, a régi, a tradicionális megőrződött és kiegészült az európai szokásoknak megfelelő elemekkel. 1493 januárjában–májusában fejeződött be a keresés. 1493 után III. Iván „európai mintájú” titulusa már állandósult, két variánsa fordult elő. Közülük kiemelt figyelmet érdemel az a variáns, ahol III. Iván magát „egész Rusz cárjának” (car vszeja Ruszi) nevezi.

Nemcsak formai értelemben tekinthetjük az 1479. évi nagyfejedelmi titulust az európai uralkodók titulását követőnek, hanem tartalmilag is. A titulus mélyebb elemzése azonban a kulturális szintézis sokkal összetettebb kérdéseit emeli a felszínre.

A hagyományos elemek közé sorolandó, hogy a nagyfejedelmi titulust mindig és kizárólagosan cirill betűkkel írták. III. Iván nem követte azt az utat, mint egyes szerb királyok és boszniai fejedelmek a 14–15. század elején, akik a nyugati mintára megújított pecsétjeiken áttértek a latin betűs titulus használatára. A titulus megalkotói azonban nem a mindennapokban használt Iván nevet választották, hanem az egyházi szlávban használt Ioan változatot, amely közelebb állt a név európai variánsaihoz. A korábban rangos személy számára Oroszországban kötelező apai név használatától ugyancsak eltértek, elhagyták azt. Ez az újítás azonban nem honosodott meg, idegen volt az orosz hagyományokban, ezért az uralkodók – IV. Iván uralkodásától kezdődően – újra használták a nevük mellett az apai nevüket.

A titulus olyan elemeinek gyökerei, mint a nagyfejedelem (velikij knyáz) vagy az „egész Rusz” (vszeja Ruszi) kifejezés a szláv és a bizánci szláv kultúrában gyökereztek, de a 15. századtól használatuk Oroszországban megszokott, mindennapos volt. A titulus megalkotói nem választottak a Nyugat-Európában jobban ismert „rex, dux, archedux, august, caiser, prinz, imperator” stb. uralkodói rangok közül. A latin nyelven írt titulusok egyetlen elemét, a „dominust” próbálták orosz nyelvi változatban meghonosítani. A helyettesítésére használt szó (goszpodar) ismert volt az egyházi szláv nyelvben, és előfordul okleveles forrásokban is. III. Iván korában a terminusnak olyan jelentést próbáltak kölcsönözni az uralkodói titulusban, ami magasabb rangot jelöl, mint a király, de alacsonyabb a császárnál. Ez az újítás történelmi mértékkel tekintve nem bizonyult tartósnak, mert ezt a helyet hamarosan a cár megjelölés foglalja el a titulusban. Viszont a hatalom jellegének kifejezésére és az orosz uralkodó megszólítására a „goszpodar-goszudar” terminus nagyon sikeres újításnak bizonyult mind a saját korában, mind az elkövetkező évszázadokra nézve.

A pecsét hátsó oldalára került az uralkodó által birtokolt földek, területek felsorolása, amely egészében és jelentőségében ugyancsak a nyugat-európai mintát követi. A felsorolásban szereplő birtokokat részben az uralkodó nagyságának kihangsúlyozása kedvéért illesztették egymás mellé, ezért kaptak magas – nagyfejedelemség – státuszt a Moszkvához politikai értelemben képlékenyen hozzátartozó területek is.

A szerb és bolgár cárok a 14. században a titulusukat a bizánci uralkodó titulusának mintájára alkották meg. Ki kell hangsúlyoznunk, hogy III. Iván újonnan megalkotott titulusának egyetlen olyan eleme sincs, amelyet a bizánci imperátor titulusában használtak, vagy amely a Bizáncban elterjedt hagyományt követte volna. Az orosz uralkodói titulust a 15. század végén egyértelműen az európai hagyományok inspirálták, többek között Corvin Mátyás aranypecsétje is, hiszen a források szerint a Mátyással kötött szerződéslevélen levő aranypecsét volt a legelső Nyugat-Európából.

A cár szó ugyancsak az egyházi szláv nyelvből került III. Iván nyugat-európai mintára megalkotott titulusába, elterjedt használatáról szó sincs, inkább kivételesnek tekinthető. A cár megjelölés meggyökeresedése az uralkodói titulusban III. Iván utóda-

inak uralkodása idején, III. Vaszilij és IV. Iván korában következett be. Az egyeduralkodó (szamogyerzsec), a görög „autokrátor” szó orosz nyelvi változata, időben még sokkal később, IV. Iván uralkodásának második felében szórványosan fordul csupán elő az uralkodói titulusból, és Fjodor Ivanovics uralkodása idején gyökeresedik meg véglegesen.

A sárkányölő lovas

Szenteljünk most figyelmet a sárkányölő lovas ábrázolásnak, amely az 1497. évi pecsét elülső oldalán látható. Az írásos források ebben a kérdésben nem adnak támpontot. Az ábrázoláson két részlet vált ki sok vitát a kutatók között. Az egyik, hogy a lovas nem visel fejfedőt. Ha az alak valóban a nagyfejedelem, érthetetlen, miért nem visel sapkát. Ha az ábrázoláson egy harcos szentet látunk, miért nincs a fején glória? A másik vitás részlet az öltözék. A lovas a szentek és fejedelmek öltözéke helyett miért viseli az antik harcosok öltözetét?

Az ellentmondásoknak köszönhetően a modern történettudományban a sárkányölő lovas ábrázolásnak háromféle értelmezése ismert. Az egyik verzió szerint a pecsétre eredetileg is Sárkányölő Szent György alakja került (N. A. Szoboljeva). Egy másik változat – A. L. Jurganov tollából származik – teljesen elutasítja N. A. Szoboljeva állítását, a lovas alakjának megformálásához a forrást az apokrif irodalomban és a kortársak eschatologikus várákozásaiban keresi. A harmadik véleményt V. L. Janyin képviseli, aki a nagyfejedelemi pecsétek evolúciójában keresi a megoldást. Mi is arra a megállapításra jutottunk, hogy a különféle lovasábrázolások az orosz fejedelmek és nagyfejedelmek pecsétjein akkor jelennek meg, amikor megváltozik a pecsétkészítés korábbi alapelve. Hagyományosan ugyanis a pecséten a tulajdonos védőszentjét ábrázolták, ezt váltja fel tendenciájában a lovasábrázolás, amely szimbolikusan tekintve az uralkodó, a tulajdonos ikonikus megjelenítése. N. P. Lihacsev nyomán V. L. Janyin a formai változás okát a nyugat-európai hatásban jelölte meg. Ismert, hogy a lovasok különböző változatai a hercegeket jelölik szimbolikusan, tehát az orosz uralkodók saját pecsétjeiket az európai hercegi pecsétek arculatához tették hasonlóvá. Kimutatható, hogy az 1497. évi pecséten látható sárkányölő lovas ábrázolásnak közel százéves múltja van a nagyfejedelemi hagyományokban, és csaknem kétszáz év óta fordul elő lovasábrázolás az orosz fejedelmek pecsétjein. A 14. század végi, 15. századi érméken és pecsétteken előforduló lovasok tanulmányozása alapján megállapítható, hogy az ábrázolások részleteikben térnek el egymástól: előfordul lovas karddal a kezében, kopjával, vagy sárkányölőként kopjával. A különböző lovasvariánsokat sem lehet kizárólag orosz jelenségnek tekinteni, mert azok megtalálhatók nyugat-európai pecsétteken is.

Aligha valószínű, hogy egy pecséten konkrét jelenetet ábrázolnának, és aligha valószínű, hogy III. Iván pecsétjén konkrét apokaliptikus motívumot jelenítettek volna meg, ahogyan azt A. L. Jurganov feltételezi. De mindenképpen számolnunk kell azzal a körülménnyel, hogy egészen a 10. századig a sátánt az egyházi művészetben – a keleti és a nyugati keresztény kultúrákban egyaránt – mint sajnálatra méltó, komikus figurát ábrázolták. Az a hagyomány, hogy a sátánt mint valamilyen elképzelt démon, mint tüzet okozó szárnyas lény formájában kell ábrázolni, valóban a középkorban, az eschatologikus várákozások időszakában született meg. E tekintetben tehát helytálló megállapítás, hogy Vaszilij Dmitrijevic nagyfejedelemi pecsétjén megjelenő sárkányölő lovas motívum – a 14. század végén – időben egybeesik az egyéb forrásokban is

megfigyelhető tendenciával, nevezetesen, hogy az orosz társadalomban is jelen van az eschatologikus szindróma.

Mindenképpen külön figyelmet érdemel a fegyver a sárkányölő lovas kezében III. Iván pecsétjein. Az 1479. évi aranypecséten az eszköz, amellyel a lovas a sárkány ellen harcol, méretét, hosszát tekintve meghaladja a lovon ülő ember magasságát. A lovas a fegyvert egészen a legvégénél fogja. A lovas a sárkánykígyónak a nyelvét vette célba a kezében levő fegyverrel, de ezen az ábrázoláson nem látható, hogy a fegyver áthatolt volna rajta. A részletek arra engednek következtetni, hogy nem fémfegyverrel van dolgunk, hanem inkább szakrális eszközzel: az uralkodói hatalmat szimbolizáló jogar a megfelelő fegyver a gonosszal szemben. Az 1497. évi pecséten a fegyver vége lekerekített, ami arra enged következtetni, hogy jelen esetben is jogarral van dolgunk. A jogar ugyanis nem csupán a hatalom vagy a monarchikus hatalom jelképe, hanem egyben fegyver is a nem kívánt személy, a nagyfejedelem vagy országa ellenségének legyőzéséhez, a hit védelmezéséhez.

Tehát véleményünk szerint az 1497. évi pecséten a kompozíció szimbolikus jelentéssel bír: a lovas a nagyfejedelem ikonikus ábrázolásban; a sárkánykígyó a gonosz, a sátán, minden rossz forrása a világban; a jogar a lovas kezében pedig a hatalom fegyvere. A középkorban ugyanis nem tudták másképpen ábrázolni a hatalmat, mint megszemélyesítve, így tehát a pecséten levő kompozíció arra hivatott, hogy az államhatalmat szimbolizálja. Az ábrázolt hatalom szakrális, a jó szolgálatában áll, aktív a gonosz elleni harcban.

Az, hogy a moszkvai uralkodók a lovasábrázolások variációiból éppen a sárkányölő lovasat választották, az államhatalom megerősödésével, legitimációs törekvésekkel és hatalomnövekedésük jellegével magyarázható. A csupán karddal vagy kopjával felfegyverzett lovas meglehetősen semleges figura, de egy sárkányölő lovas olyan szimbólum, amely – a győzelem motívuma is egyben – sokkal összetettebb, tiszteletet parancsoló tartalmat hordoz, és minden kétséget kizáró az eszmei tartalma is.

Nem szabad azonban a másik végletbe sem esnünk, és a III. Iván pecsétjén lévő ábrázolásban csupán reneszánsz allegóriát látnunk. Az ábrázolás szimbólum: nyelvi értelemben megmaradt az orosz középkori ábrázoló művészet, az ikonfestészet szimbólumrendszerében. Ebben a kifejezési rendszerben a grafikus kép nem tekinthető egyben portrénak, a valóság másolatának, lenyomatának, hanem a jelenséget ragadja meg, az ábrázoló művészet eszköztárának segítségével a személyiség lényegét sűríti össze. Az 1497. évi pecséten levő sárkányölő lovas ábrázolás kapcsolatát az ikonfestészet hagyományaival az alak mozgása is kifejezésre juttatja. Az ikonfestészet nyelvén a lovas jobb felé mozgása a cselekvés kezdetét fejezi ki. A bal felé mozgás a történés befejeződésére utal, például a hadjáratból való visszatérésre. Természetesen az elmondottak ellenére sem szabad úgy tekinteni a pecsétre, mint szakrális értelemben vett ikonra, modellként szolgáló képre. De a pecsét megformálásakor a célkitűzés egyértelmű, megszemélyesíteni az uralkodót, kifejezésre juttatni hatalmát a középkori ember számára érthető nyelven. Az uralkodó neve a középkori keresztény kultúrában az uralkodó személyének, alakjának (Ioan) beszéd, szó formájában történő megszemélyesítése, a grafikus ábrázolása pedig az uralkodó személyének, személyiségének lényegét kép formájába tömörített, sűrített ábrázolásban juttatja kifejezésre.

A III. Iván korából megőrződött vörös viaszos pecsétet két különböző matricával készítették. Az 1504. évi pecséten és a III. Iván fiainak adott adománylevelén lévő pecsét legfontosabb eltérése a lovasportré megformáltsága. A III. Iván fiainak

adott adománylevélen lévő pecséten az alak sovány, magas, mondhatni szikár, aki mintha rövid szakállat viselne. Az 1504. évi pecséten a lovas arca kerek, nem visel szakállt, a teste pedig telt. Nem tudjuk bizonyítani, de joggal fogalmazódik meg a feltevés, ha a magas sovány alak III. Iván portréja, akkor vajon a kerek arcú, még szakáll nélküli fiatal alak az akkori örökös, Dmitrij Ivanovics? Ennek megválaszolásához részleteiben tanulmányozni kell a III. Vaszilij korából fennmaradt összes vörös viaszos pecsétet, amely következtetéseiben messzire vezetne mostani célkitűzéseinktől.

Ruszban a viaszos pecsétek használata a gyűrűs kámea mint pecsét használatával kezdődött. A kámeával készült pecsétek között is megjelent a lovasábrázolás, de a lovasnál jobban kedvelték a kámeával készült pecséteken az oroszánt, a sást, a napsekeret stb. A kámeával készült gyűrűs pecséteken kívül ismert egy másik pecsétcsoport is, amelyeken a tulajdonos védőszentje jelenik meg ikonikus ábrázolásban a pecséten. A személyt és védőszentjét a nevük kötötte össze, tehát sajátos monogramnak, névjegynek is tekinthetjük a pecsétet. Ezeknek az ábrázolásoknak a korai periódusban még nem volt heraldikai jelentésük, de a nyugat-európai kulturális hatás elmélyülésével a jel értelme transzformálódott, a képi megjelenítés lassan heraldikai szimbólummá fejlődött, a címerek által kifejezésre juttatott tartalom formájában nyer új értelmet.

III. Iván 1497. évi pecsétjén a korábbi korszakok nagyfejedelmeinek viaszpecsét-használatában kialakult két fejlődési vonulat találkozik egymással. A nevezett pecsét hátsó oldalán ugyanis egy kétfejű sást ábrázoltak. Az ábrázolás típusa, az alak is mint nem heraldikai szimbólum ismert, előfordult korábban fejedelmek viaszpecsétjein. Az elülső oldalon látható lovasábrázolásnak – a szfragisztikai irodalom szerint – is több mint százéves hagyománya van az orosz nagyfejedelmi pecsét-használatban. A fejlődési vonulatban a közvetlen fejlődési láncszemnek az 1479-ben, a szolovecki monostornak adott adománylevélen levő aranypecsétet tekinthetjük.

Hogy miért éppen az ismertetett ábrázolás mellett döntöttek a pecsét tervezői, arra a nyugat-európai heraldika szimbólumnyelve ad magyarázatot: a pecséten az ábrázolásnak kifejezésre kellett juttatnia tulajdonosa és országa helyét az európai államok sorában. A nyugati uralkodónak III. Iván új, vörös viaszos pecsétje láttán tudomására jutott, hogy a tulajdonos rangja herceg (magyarul, hagyományosan nagyfejedelmnek szoktuk nevezni), ezért ül lovon.

A 15. század végén, amikor III. Iván vörös viaszos pecsétjét megalkották, Nyugat-Európában elkezdődik a „középkor alkonya”, átértékelődnek a függési viszonyok, a központosított monarchiák lesznek a térség meghatározó tényezői. Az új korszak új szimbólumokat kíván. A hercegi és grófi rangot kifejező lovasszimbólumot kiszorították a családi címerek. Az éppen hatalmon lévő család címerétől pedig elkülönültek az országok címerei. Ebben a korszakban az orosz cárok pecsétjein és pénzein látható ábrázolásokat a nyugat-európai kultúrkörhöz szokott szemlélő mint a moszkvai állam címerét tekintette. A pecséten levő sárkányölő lovasban, mint típusban, Nyugat-Európában valóban Sárkányölő Szent György alakját látják. A szimbólumértelmezésben végbemenő transzformációnak köszönhetően a későbbi kor embere Oroszországban ugyancsak Szent György alakját véli látni minden sárkányölő lovas ábrázolásban.

A kétfejű sas a kultúrák szintézisében

Végül szenteljünk figyelmet III. Iván 1497. évi pecsétjén a kétfejű sas ábrázolásnak! A modern historiográfiában számos vitát folytattak az ábrázolás eredetéről. Napjainkban

a legelterjedtebb, hogy megalkotását a Német-római Császárság címerén látható kétfejű sas motiválta (G. Alef). Vizsgáljuk meg a kérdést, vajon szolgálhatott-e a moszkvai udvarban III. Frigyes német-római császár pecsétje mintául, amikor a kétfejű sas mint szimbólum megjelent III. Iván vörös viaszos pecsétjén?

A diplomáciai iratok szerint 1486-ban érkezett az első személy, Poppel lovag Moszkvába, aki ajánlólevelet hozott magával a császártól. A levél csak töredékében maradt fenn, a pecsét nem látható rajta, de egyértelmű, hogy az ilyen típusú levelekre nem a nagy állampecsétet függesztették Ausztriában. Kétséges Gustav Alef azon feltételezése is, hogy 1490-ben, a Miksa római királlyal kötött szerződés pecsétjén jelent volna meg először az orosz kétfejű sas az orosz uralkodói pecséten. Ennek a szerződésnek nagy fontosságot tulajdonítottak Moszkvában. A Jagellók elleni harchoz a szövetség nagyon fontos volt Moszkva számára, a szövetséges személye is tekintélyes. Folytak a tárgyalások Miksa és III. Iván leánya között kötendő házasságról. Miksa ekkor még csak római király volt, a német-római császári trónon az apja, III. Frigyes ült, és az ő titulusával ellátott nagypecsétet díszítette kétfejű sas. Ilyen körülmények között durva és elképzelhetetlen lépés lett volna, ha a Miksával megkötendő szerződésre a kétfejű sasos orosz pecsétet rakják.

A kérdés másképpen vetődik fel 1492 végén–1493 elején, miután megszakadt Moszkva diplomáciai kapcsolata Miksával. Mint ma már ismeretes, Miksa ekkor még nem lett a moszkvai udvar cselekvő szövetségese, nem vállalta a szerződéslevélben tervezett kötelezettségeket, és ellállt a moszkvai uralkodó leányával, Jelenával kötendő házasságtól is. A diplomáciai kapcsolatok megszakítására gyakorlatilag 1493 elején került sor, amikor januárban III. Iván nem teljesítette a bécsi udvar kérését, nem nyújtott segítséget Mihail Snups részére az orosz nyelv elsajátításában, és abban, hogy megismerkedjék a nagyfejedelem birtokaival. Mint korábban már megjegyeztük, éppen ez a pillanat – a diplomáciai kapcsolatok megszakadása – volt a legalkalmasabb a kétfejű sasos pecsét használatára. Ekkor ugyanis Moszkvából levelet küldtek Miksa római király és Zsigmond főherceg részére Ausztriába, amelyet nagyfejedelemi függő viaszpecséttel láttak el. Csak a levélküldés ténye ismert, de sem a levél, sem a pecsét nem maradt fenn. Ekkor változik meg a diplomáciai kapcsolatban a hangnem, amelyre a következő botrány világít rá: 1494 márciusában volt esedékes Miksa római király és a milánói Sforza-házból származó Bianka házasságkötése. 1493 novemberében orosz követek érkeztek a milánói udvarba, és a herceg meghívta III. Iván embereit, vegyenek részt az ünnepségen. Az orosz követek nagy felháborodással elutasították a meghívást, mondván, hogy a házasodó felek kevésbé rangosak, mint uralkodójuk, aki felette áll, és hatalmasabb Magyarország, Csehország és Lengyelország királyánál is.

Tehát arra a következtetésre jutottunk, hogy a Miksával megszakadt diplomáciai kapcsolatok szolgáltatták azt a pillanatot, amikor megjelent III. Iván pecsétjén a kétfejű sas. A diplomáciai kudarc okozta csalódást volt hivatott kompenzálni a kétfejű sas mint szimbólum, amely az európai uralkodók sorában az orosz uralkodó Miksához képest magasabb rangját jutatta kifejezésre. Miksa római királyként pecsétjein ugyanis az egyfejű sást használta. Tehát a kétfejű sást az uralkodói pecséten nem a Habsburgokkal történt diplomáciai kapcsolatok idején, hanem éppen a kapcsolat megszakadásakor kezdeték használni az orosz udvarban. N. P. Lihacsev szerint a kétfejű sas szimbólum használatára azért került sor, mert az orosz uralkodó, III. Iván „mindenben – titulusában, oklevelei formájában, pecsétje megformáltságában – egyenrangú akart lenni a császárral és a római királlyal”. Véleményünk szerint az orosz uralkodó törekvései nem a római királlyal való egyenrangúságot akarták kifejezésre juttatni, hanem

azt, hogy rangban és hatalomban magasabban áll annál, aki akkor még csak várománya és lehetséges örököse volt az uralkodói hatalomnak.

Nem szabad viszont megfeledkeznünk az orosz külpolitika litván vonulatáról. 1493 januárja és 1494. február 5-e közötti periódusról van szó, amikor egy időre szét-esik a lengyel–litván unió, és békeszerződést készítenek elő a két ország között. Az időszak további része 1495. február 15-ig terjed. Ekkor lépett Alekszandr litván nagyfejedelem házasságra III. Iván leányával, Jelenával. A házasság politikai szövetséget jelent, azaz Moszkva politikai győzelmének kiteljesedését Lengyelország felett. Ismét olyan körülmény jött létre, amikor pszichológiailag hatásos és politikai értelemben logikus egy új, kétfejű sasos pecsét használata. Az adott politikai szituációban III. Iván a litván nagyfejedelem előtt demonstrálta uralkodói hatalmát az új szimbólummal.

A modern historiográfiában – bár számos kritika elutasította már – még ma is él az a nézet, hogy az orosz kétfejű sas, mint címer, bizánci eredetű. A nézet kritikusai abból a konkrét tényből indulnak ki, hogy a bizánci kultúrában nem ismerték a heraldikát és címert, így tehát a kétfejű sas nem lehetett a bizánci császár címere. A kutatók előtt az is ismert volt, hogy a III. Iván pecsétjén látható kétfejű sas és a 15. századi Balkánon (Morei, Zéta, Albánia) elterjedt kétfejű sas ábrázolások között nagy a hasonlóság. Véleményünk szerint a hasonlóságra a kor szellemiségében kell keresni a magyarázatot. A korai reneszánsz irodalmi alkotásaiban fogant meg Itáliában, hogy a kétfejű sas a késői Római Birodalom címere volt. Ez a tisztán irodalmi fogantatású gondolat végül kiindulópontul szolgált ahhoz, hogy Luxemburgi Zsigmond a Német-római Birodalom császáráként a kétfejű sast választotta címeréül.

A hagyományos bizánci kultúra valóban nem ismerte a címert. A 14–15. század azonban már a hanyatlás és krízis időszaka Bizáncban. Külső hatásra új jelenségek honosodtak meg a birodalomban. A latinofil hatás a birodalom bukását közvetlenül megelőző periódusban lett domináns a kultúrában. A hatásnak két forrása volt, az egyik az olasz kultúra, a másik pedig a széteső birodalom romjain kialakult Latin Császárság.

A Balkánon a 15. században előforduló kétfejű sas ábrázolások latinofil orientáltságra és hatásra utalnak. Jóllehet a kétfejű sas nem volt a Bizánci Birodalom címere, de a 15. században mégis számos forrásban leírják, elterjedt a heraldikában, hogy a kétfejű sas a konstantinápolyi császár címere. A Konstantinápoly császára, Athén hercege illetve több más fantasztikus cím és rang a Latin Császárság hatására született meg. Birtokosaik méltóságneveiket a császárság bukása után is megtartották, sőt házasságkötéseknek köszönhetően a rangok és címek további családok méltóságnevei közé is bekerültek.

Az utolsó bizánci császárok, akik az ortodox és a római egyház uniójának pártján álltak, gyakran időztek Nyugat-Európában, és nekik és környezetüknek egyaránt be kellett tartaniuk a kor etikettjét, viselniük kellett a heraldikai szimbólumokat, amelyek valójában nem a Bizánci Birodalomból, hanem a Latin Császárság specifikus kultúrájából származtak. Konstantinápoly 1453-ban történt elfoglalása után a kormányzó elit latin kultúra iránt elkötelezett csoportja Nyugatra, elsősorban Itáliába emigrált. Ezekből a családokból származtak azok a személyek is, akik később Moszkva szolgálatába álltak.

A balkáni típusú kétfejű sas egy nagyon kritikus időpontban, Bizánc magas kultúrájának leáldozásakor, a különböző kulturális zónák találkozásának specifikus régiójában született meg. A balkáni kultúrákban elterjedt sasábrázolás mint típus Moszkvába nagy valószínűséggel a latinofil bizánci családok közvetítése útján került.

Jegyzetek

- ¹ Jelen cikk alapját az az előadás képezi, amely 2004. június 3-án hangzott el Moszkvában, az Oroszország Tudományos Akadémiája Oroszország Története Intézetében, a V. A. Kucskin vezette „Régi Rusz Története Központban”. Az előadás alapjául egy összetett, kulturológiai értelemben széles forrásbázisú kutatás szolgál. Ez alkalommal a következtetések téziszszerű összegzésére szorítkozunk.
- ² *Tatiscejev, B. N.*: Isztorija Rosszsijszkaja. I. Moskva, Leningrád, 1962. 356–357., 368–370.
- ³ *Karamzin, N. M.*: Isztorija goszudarsztva rosszsijszkogo. Moskva, 1989. (Az 1842. évi kiadás reprintje.) VI. 2. fejezet.
- ⁴ *Lakier, A. B.*: Russzkaja geraldika. 1–2. Szankt-Peterburg, 1855.
- ⁵ *Solovjev A. V.*: Les emblems héraldiques de Byzance et des slaves. Seminarium Kondakovianum. VII. Praha, 1935. 119–164.; *Soloviev, A.*: Isztorija srpskog grba. Melbourne, 1958; *Alef, G.*: The Adaptation of the Muscovite Two-Headed Eagle: A Discordant View. Speculum. Cambridge, Mass. 1966. vol. 41. 1.
- ⁶ *Kucskin, V. A.*: Velikoknyazszekzaja pecsaty s dvuglavim orlom gramoti 1497. g. Gerboved. Moskva, 1999.
- ⁷ *Szoboljeva, N. A.*: Szimvoli Russzkij goszudarsztvennosti. In: Voproszi isztorii, 1979/6.; Gerb Moszkvi: K voproszu o proiszhozgyenii. In: Otyecsesztvennaja isztorija, 1997/3.; Proiszhozdenie pecsaty 1497 goda: novie podhodi k isszledovaniju. In: Otyecsesztvennaja isztorija, 2000/4.; Pecsaty 1497. goda – isztoriko-hudozsztvennij pamjatnik Moszkovszkoj Ruszi. In: Trudi Insztituta rosszsijskoj isztorii RAN 1999–2000 gg. III. Moskva, 2002.
- ⁸ *Horoskevicz, A. L.*: Szimvoli russzkij goszudarsztvennosztij. Moskva, 1993; Gerb. In: Gerb i flag Rosszii X–XX. veka. Moskva, 1997.
- ⁹ *Vilinhahov, G. V.*: Pecsaty carja Ivana III. In: Moszkve 850 let. I. Moskva, 1996.
- ¹⁰ *Jurganov, A. L.*: Szimvol Russzkogo goszudarsztva i szrednyevokovoje szoznanyie. In: Voproszi isztorii. 1997/8.
- ¹¹ A téma historiográfiájában megválaszolatlanul maradt kérdésekről lásd: *Agoston, M.*: Voszkovaja pecsaty Ivana III 1497. g. K isztocsnikovegyeniju problemi. In: Moszkovija: szpecifika razvityija. Ruszisztikai könyvek XIII. Budapest, 2003.
- ¹² Szobranie goszudarsztvennih gramot i dogovorov, hranjascsihszja v Goszudarsztvennoj kolegii inosztrannih gyel. I. Moskva, 1913.
- ¹³ *Szoboljeva, N. A.*: Russzkie pecsaty. Moskva, 1997.
- ¹⁴ Russzkaja Nacionalnaja Biblioteka. Szentpétervár, F. 532 (OSZAG) op. 1. No. 58.
- ¹⁵ RGADA Otd. I. Rubr. II. No. 78 és 79.; Otd. IV. Rubr. IV. No. 12.
- ¹⁶ RGADA. GKE. Rosztov. No. 5/10542.
- ¹⁷ Venise. Bibl. St. Marc. Latini. Classe Xa. 174. P. 102.
- ¹⁸ Österreichisches Staatsarchiv Wien, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Russland I. Karton 17, Konvolut 1697, fol. 91.
- ¹⁹ Duhovnie i dogovornie gramoti velikih i udelnih knyazej. Szerk. *L. V. Cserepnyin*. Moskva–Leningrád, 1950.
- ²⁰ *Janyin, V. L.*: Aktovie pecsaty Drevnyej Ruszi X–XV. vv. I. Pecsaty X– nacsala XIII v. Moskva, 1970; II. Novgorodszkije pecsaty XIII–XV vv. Moskva, 1970; *Szoboljeva, N. A.*: Russzkie pecsaty. Moskva, 1991.
- ²¹ A numizmatikához kötődő elemzésekhez a következő munkákat használtuk: *Oresnyikov, A. V.*: Russzkie moneti do 1457 g. Moskva, 1896; *Gajdukov, P. G.*: Mednie russzkie moneti XV – nacsala XVI. vv. Moskva, 1933; *Mec, N. D.*: Moneti velikogo knyazsztva Moszkovszkogo (1425–1462). In: Numizmaticeszkiy zbornyik III. Moskva, 1974; *Fjodorov–Davidov, G. A.*: Moneti Moszkovszkoj Ruszi. Moskva, 1981.
- ²² *Gumowski M.*: Handbuch der polnischen Siegelkunde. Graz, 1906; *Passe, O.*: Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1913. Dresden, 1909.
- ²³ *Lihacsev, N. P.*: Isztorija obrazovanyija rosszsijszkij goszudarsztvennoj pecsaty. In: Birzsevie Vedomosztij, 1915. május 15. 14843.
- ²⁴ *Horoskevicz, A. L.*: Szimvoli russzkij goszudarsztvennosztij.
- ²⁵ *Kucskin, V. A.*: Proiszhozgyenyie russzkogo dvuglavogo orla. Moskva, 1999.
- ²⁶ Pamjatnyiki diplomaticeszkih sznosenyij Drevnyej Rosszii sz gyerzsavami inosztrannimi. I.; Diplomati-cseszkie sznosenyija sz imperiej Rimszkoi (sz 1488 po 1594 g.). SzPb. 1851; Pamjatnyiki diplomaticeszkih sznosenyij Moszkovszkogo goszudarsztva sz Krimszkoi i Nogaszkoj ordami, i Turciej. Szerk. *G. E. Karpov*. In: Szbornyik Imperatorszkogo Russzkogo isztoricseszkoje obszesztva. 41. SzPb. 1884; Pamjatnyiki diplomaticeszkih sznosenyij Moszkovszkogo goszudarsztva sz Polszko-Litovszkim goszudarsztvom. I. 1487–1533 gg. Szerk. *G. E. Karpov*. In: Szbornyik Imperatorszkogo Russzkogo istoricseszkoje obszesztva. 35. SzPb. 1892.